

СИМЕОН РАДЕВ¹

(Как стигнаха до читателите последните му две книги)

БОРИС ДЕЛЧЕВ

Неведнъж са ме питали — защо книгите на Симеон Радев трябваше да стигнат до читателите с известно закъснение, така че последната от тях той за малко не можа да дочака. Отговорът на този въпрос предполага навлизане в една област, която надвишава рамките на мемоарния очерк и не е моя задача. Затова пък считам за своя длъжност да свидетелствувам за факти, някои от тях свързани с моята дейност като редактор, които и да не обясняват всичко, ще ни насочат поне към причините от субективно естество за това закъснение.

След като Радев беше споделил с мен, че е взел решение да се преиздадат старите му статии, обогатени с нови текстове към тях, и се интересува какви практически постъпки бяха необходими, следваше да се очаква неговата заявка до издателството. Знае се, че това е формално условие за включване в издателския план. Минаха обаче седмици, после и месеци, а това не ставаше. Не ми е в паметта, но при честите му идвания при нас не може да не сме му напомняли и отговорът му ще е бил уклончив, защото добре си спомням, че по едно време и този път сметнах почина за изоставен. И едвам близо година по-късно първата стъпка най-после беше направена. Проверявам сега протоколите от онова време и виждам, че редакционният съвет още в първото си заседание (20. IX. 1962) е разгледал заявката и единодушно е приел предложението. Приел го е „по принцип“ и е възложил на една от сътрудничките на издателството „да подготви изданието“. Решение „по принцип“ се вземаше, когато няма налице ръкопис, а е възложено не на нашия отдел, както беше уговорено, защото се знаеше, че ще се наложи допълнително издирване на някои материали в периодичния печат вън от чисто редакторската работа. И когато всичко изглеждаше наред, настъпи нова изненада: да чакаме още година и половина самия ръкопис.

Казвам изненада, като се поставям в нашето тогавашно състояние на осведоменост. Ако знаехме докъде се простира *оглеждането* на Радев, за което имах случай да говоря, нямаше какво особено да ни учудва.

Нека напомня някои по-характерни факти.

През 1922 година Симеон Радев, тогава представител на България в Обществото на народите, придружава Стамболийски в Женева за едно от заседанията на международния форум. Знае се, че в такива случаи, колкото и заети, делегатите намират време да споделят мисли и вън от служебните задължения. При такава една беседа Стамболийски изказва на Радев възхищението си от „Строителите“ и му предлага да се направи със средства на държавата ново многотиражно издание на книгата, тогава вече библиографска рядкост, за да стигне до възможно най-широк кръг читатели. Радев обаче отклонява предложението, пренебрегвайки един хонорар, необичаен за нашите условия. Тодор Боров, който потвърждава случая, като излиза от лично доверяване, обяснява отказа с „изключителната предпазливост на дипломата“, с „нежеланието му да се свързва тясно с едно правителство, чуждо на неговите партийно-политически възгледи“. И намирам, че е прав. Във всеки случай дори да е имало и други причини, тези си е била главната.

Пак Боров изнася и друг случай. Заинтересован от всичко, което се отнася до добрата книга, някъде към първата половина на трийсетте години той успява да склони Радев за едно ново издание на „Строителите“, като се наема сам да проучи възможностите за осъществяването му. Директорът на издателство

¹ Настоящият текст е част от по-голям мемоарен очерк за Симеон Радев.

„Хемус“, към когото се обръща, приема предложението още при първата дума, като заявява, че е готов да заплати хонорар, какъвто авторът сам определи. По-благоприятни условия не може и да се мечтаят. Възможно обаче да даде своето окончателно съгласие, Радев започва да се колебае: не бивало да се бърза, предлагало се да преработи текста. Уговорките му са добре известни. Знае се, заявявал го е неведнъж и преди мен, че съждава за неблагоприятната светлина, в която беше представил Петко Каравелов, и очаквал един ден да поправи грешката си. Поради това намерение, подсилено може би, както подхвърлил Александър Балабанов, и от стремежа да се докара на демократите, тогава на власт, работата се проточила. А когато по-късно Радев получава назначението си за Лондон (1935), тя е изоставена още веднъж, този път завинаги².

Тук му е мястото да напомня и за един малко известен случай от нашите отношения. Имам предвид намерението на Радев да ни предложи своя готова мемоарна книга за периода 1913—1915 година. Казах, че тя не само не постъпи, а не беше направен и опит да ѝ се даде път, както се бяхме уговорили. Нещо повече, Радев никога след това не помена за нея. Очевидно той се беше размислил върху възможността да му се посочат някои политически неудобства за огласяване в онзи момент на известни исторически факти и беше решил да се откаже от намеренията си. Същевременно не ще му е било приятно да прави други хора свидетели на своите съображения и беше предпочел да замълчи.

Тези примери, чийто брой може да се увеличи многократно, показват, че предпазливостта и оттам вътрешната уговорка, стигаша понякога до скритост, бяха характерна проява в отношенията на Радев. Подсилени от професионалния навик, често без основателни причини, те го възпираха да вземе решения и в по-далечен план можеха да събудят несигурност, дори недоверие. И това не само на идейно-политическа основа, а нерядко и в практическия живот.

Щом е така, нищо чудно, че и една литературно-мемоарна книга, която и по замисъл, и по проблем беше във от престрелките на днешния ден, трябваше да предизвика колебания и да стигне до нас с толкова голямо закъснение. По-малко можеше да се очаква друго — че тя за наша изненада вече и писмено ще да потвърди онова, което знаем от собствен опит.

Който е чел внимателно уводните думи към тази книга на Симеон Радев, разточително озаглавена „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“, сякаш за да постави на изпитание нашата памет, и сам ще разбере онова, което искам да кажа.

Прави впечатление настойчивостта, с която Радев говори за „трайния отклик“ на неговите някогашни статии сред читателския свят, особено сред писатели и художници — коя как е оценена, къде е цитирана и поради какви причини е придобила актуално значение. Ако се поддаде на първото впечатление, човек би помислил, че има работа с обикновено самоизтъкване на суетен автор. Случаят обаче е далеч от елементарните реакции на първичните натура. Радев прибягва към позоваване не за да обоснове едно свое желание за издаване на книгата му, а за да стигне до *упражнявания над него приятелски натиск от разни страни*, както сам се изразява — натиск, на който не могъл да устои. Той се уговаря, обяснявайки и своето изчакване, и последвалото съгласие, като се позовава на *реалностите* — позиция не толкова на автор, колкото на дипломат. Това не изключва суетата, но то е суета на човек, който знае цената си и не страда от припряността на неуверения в бъдещето.

„Погледите“ на Симеон Радев още при пръв досег ни доверяваха нещо, което потвърди и друга особеност на неговия характер, свързан с интересувашия ни въпрос.

„В една моя книга — започва той, — озаглавена „Най-ранни спомени“, която търпеливо чака да види бял свят, разказвам как той, баща ми... гледаше да събуди у мене писателско призвание.“ По-късно, при други обстоятелства той ще уточни, че същата книга, възкресяваща времето, нека се изразим с неговите думи — „когато, ученик в Македония и Цариград, живееш с гордостта да казвам, че съм българин, и с радостта, че се уча“, — същата книга е била написана още през 1954 година, за да освободи духа си от състояние на потиснатост. Тук очевидното и озадачаващото се преплитаха.

Знаем, имаше моменти, когато поради политически условия една елегия по Македония на роления там трябваше да остане в архива и да си чака времето. Друго озадачаваше — че тази книга — елегия беше оградена с пълно мълчание. И действително цели седем години от момента на първия ни контакт, след много разговори и насърчения да напише литературните си мемоари Симеон Радев нищо веднъж не помена за нея. Трябваше да го разберем едвам от ръкописа на „Погледите“, за да помислим за по-на-

² Вж. по въпроса спомена на Тодор Боров в сборника „Александър Балабанов, Симеон Радев в спомените на съвременниците си“. С., 1986, с. 267 и сл.

ташната ѝ съдба. Тази скритост на Радев, понякога абсурдна, както в поменатия случай, не само озадачаваше, а можеше да събуди и недоверие. Тя беше изплашила навремето стария Кобург Фердинанд, изпитал неведнъж неговите публицистически ухапвания, за да му прикачи едно обидно прозвище, вече забравено, към което ни връща само анекдотичният спомен от миналото³.

Но нека не се отклонявам. Думата беше защо книгите на Симеон Радев — имам предвид двете последни, на които бях редактор — трябваше да стигнат до читателите с известно закъснение. След онова, което се каза, вече знаем защо: защото по своя път имаха да преодоляват толкова едни или други външни обстоятелства, колкото и бариерата на неговите собствени колебания.

***

И така някъде към пролетта на 1964 година, ако не и малко по-късно, ръкописът на „Погледите“ беше получен в нашия отдел. И уж готов, а около него витаеха въпроси, които чакаха своето решение, преди да се пристъпи към редакторския прочит. Там е всичко, че за някои от старите си работи Радев не беше взел окончателно решение и искаше да чуе какво ще кажем ние. Не стига това, те не бяха преписани, което налагаше издирването им в печата. Лично аз се заех с две от тях: със статията за художника Иван Шошков и с поредицата пътеписи „Впечатления от Русия“ в списание „Художник“, които дотогава само бях предствал. Макар да ми се видяха интересни като позиция, а пътеписите специално и с портретните си характеристики, които като начин на изображение предвещаваха „Строителите“, изказах мнение да отпадат. Съображенията ми бяха, че статията за Шошков не надвишава една страница и ще внесе в цялото елемент на раздробяване, а за пътеписите — че не се свързват жанрово с книгата. И за тях повече не стана дума.

При това връщане към „Художник“ можех да се учудвам, че Радев не беше се поколебал да изключи от бъдещата си книга други две свои статии — едната за Жозе-Мариа де Хередиа, писана по случай неговата смърт, и другата за Едуард Мане, публикувана под псевдоним, за която ми беше споменавал. А и двете, живо написани и богати откъм информация, свидетелствуват за високата класа на рано съзрелия автор. Покрай Хередиа, този поет с „мраморно вдъхновение“, „славен и непознат“ едновременно, към когото нямаше никакъв афинитет, Радев, единствен дотогава у нас, беше намерил повод да направи много точна характеристика на френските парнасии и да изкаже редица мисли за поезията, които и до момента не са изгубили своето значение. А в статията за Мане, като се спира доста подробно на ценения от него живописец, за да не изпадне в едностранчивост, заедно с твърдението, че импресионизмът „създаде революция в старото изкуство“, изтъква и друго — че „колкото се отнася до сюжетите и до композицията“, което ще рече до идеите на времето, „представлява едно повръщане назад“. И накрая не пропуска да уведоми читателя, че за развитите от него идеи е ползвал някаква студия на френския изкуствовед и писател Камий Моклер. Такива са пренебрегнатите две статии, които според мене незаслужено бяха оставени без внимание. Но Радев е имал свои съображения да ги отхвърли. За едната, както изглежда, това ще са били неговите резерви към един поет, чиято поезия го оставяше равнодушен, а за другата — неговото съзнание за оригиналност и литературна етика.

Заглавията уточнени, ръкописът беше разполовен между мене и моят тогавашен колега по служба и всеки от нас посвоя дял за редактиране. Казвам редактиране, но не съм сигурен дали тази дума е най-подходящата за случая. Със своя вроден и придобит такт, с чувството си за реализъм Симеон Радев знаеше както малцина други докде да стигне и как да се изрази. Поради това беше улеснил до крайност нашата задача. Неслучайно във връзка с „Погледите“, макар да не е минало без размяна на мисли по един или друг въпрос, не си спомням нито една намеса по същество от моя страна. И мога да кажа, че практически аз не съм бил негов редактор, а пръв читател на книгата му.

Не толкова във връзка с редакционната работа, колкото по повод на нея, ние сме разговаряли за две от статиите, които трябваше да минат през мене — „Политическото красноречие в България“ и „Д-р Кръстев като литературен критик“. Подробности не помня, но едно е сигурно — че полученият ръкопис беше станал причина да подемем отново някои зачехвани по-рано въпроси. Ще напомня по-същественото от тях, което е от естество да принади някой нов шрих към духовния облик на Симеон Радев.

Всякага, когато ставаше дума за първата от поменатите статии, Радев не пропускаше да каже кое в нея преценяваше като своя сполука и от какво имаше да е недоволен. Той смяташе, че от засегнатите по-

³ Не бих желал да слизам до баналното, но понеже вече е добило публичност (вж. сп. „Отечество“, г. IV, 1979, кн. 3, с. 35) и може зле да се изтъква, ще бъде неправилно да го премълча.

литически оратори най-добре е очертал образа на Георги Кирков. Понякога отиваше дори и по-нататък — да твърди, че това е сред най-доброто, което изобщо е написал. А възражението му беше срещу началото на статията: намираше, че е много удължено и нарушава композиционното единство на текста. Неслучайно в „Погледите“ една част от него беше съкратил. Недоверчив към старата памет, връщам се сега към оригинала от „Художник“, за да го видя със свежо око и установявам, че Радев е имал право.

Портретът на Кирков, невероятен лаконичен — по-малко от една страница френски формат! — е нещо рядко в жанра си. Той очертава с графическа отчетливост образа на пролетарския трибун, който, съединявайки самообладанието и остротата на ума със своето вродено чувство за хумор и с една на вид добродушна ирония, успява да вдъхне уважение и да тържествува духовно над своите политически противници. Такъв образ може да презададе само автор, който покрай своя сигурен поглед и перо на писателя обладава още и способност за обективна преценка. Тъкмо такъв виждаме в случая и Симеон Радев. „Никога — казва той — един социалист не е давал на буржоазията внушения на самоубийство по този приятен начин, по който я увещаваше гражданинът Кирков. Когато той се вживяше на трибуната, депутатите си разтваряха душата, за да се смеят, и в залата настъпваше празник. . . “ Към това можем да добавим, че никога български буржоазен публицист не се е радвал на такава вътрешна свобода, която позволява да представиш в толкова благоприятна светлина един политически другомислещ обществен деец, твой потенциален противник, без да робуваш на своите социални предпочитания.

Освен това Радев имаше основание също така да прецени като ненужно удължено началото на своята статия за ораторското изкуство. И с направеното съкращение тя е значително по-добре уравновесена. Като чета сега отпадналата част обаче, убеждавам се, че събраженията му от композиционно естество, достатъчни сами по себе си, не са били единствените. Всичко подсказва, че покрай тях той е щепел да се предпази и от една възможна аналогия: да не бъде поставен читателят в положение да актуализира механически не особено ласкавата му преценка за площадните оратори от началото на века (статията е от 1909 година). В подкрепа на моята мисъл говори и едно друго, съвсем нишожно, пък и ненужно съкращение. Като говори, че ораторският талант може да се утвърди само „ако споровете, върху които той се упражнява, залюлват възвишените копнежи на душата и раздухват в човешката личност поривите към нейното призвание“, под линия в оригиналния текст добавя следната бележка: „Тъй например — независимо от неговата научна цена и от навременността на неговата програма — безспорно е, че социализмът, като подигна широките въпроси за общественото устройство, предизвика едно възраждане на политическото красноречие в риторическата му форма.“ В „Погледите“ Радев беше намерил за целесъобразно да съкрати в тази бележка подчертаните думи, макар с тях да не оспорва нито научната цена, нито навременността на социалистическата програма, нито пък е длъжен да вземе отношение към едната и другата при разглеждане на въпроса за политическото красноречие. Виждаме, че и тук се срещаме с присъщата предпазливост, сега вече в нейния абсурден вариант.

Радев не скрива своите уговорки и по отношение на статията си за д-р Кръстев. Впрочем тези уговорки имаха многогодишна давност и бяха известни на литературното осведомените хора. Аз ги знаех от едно негово интервю, публикувано във вестник „Литературен глас“ по време на моето студентство⁴. Новото в случая беше това, че не пропускаше да ги напомни всеки път, когато се споменаваше името на Кръстев. Още по-малко можеше да бъдат премълчани при нашите контакти около „Погледите“, когато въпросът прилоби един вид актуалност.

В какво се състояха уговорките?

Радев не намираше да е преценил неправилно литературнокритическите възгледи на д-р Кръстев. Напротив, продължаваше да има към тях такава отношение, каквото и някога. „Четох навремето преди-

На Симеон Радев е бил прикачен прикорът „Симо Юдата“. От Александър Балабанов знаем, потвърдено по-късно от Тодор Боров (вж. посочения в горната бележка сборник, с. 275), че му го е прикачил цар Фердинанд. Вижда се още веднъж, че отношенията между Радев и двореча не са били така идиллични, както е изглеждало.

⁴ Литературен глас — бр. 91, 20. XI. 1930.

Редом с другите въпроси, в това интервю Радев се изказва и за литературната критика. Някои от мислите му и до този момент не са загубили своята актуалност. Намирам за полезно да приведа следните няколко характерни изречения:

„... Задачата на критика е да открива талантните, да ги посочва и ако може, да ги упътва. . . Има някои млади критици, които блестят със своите познания и са очевидно талантливи, но някои от тях пишат по един апокалитипически начин. . . Аз обичам Т. Траянов, но откогато прочетох у одного от неговите панегрици, че представлява „антагонизма на космическите сили“, не мога да чета вече неговите стихотворения. Бомбастичният стил в литературната критика ми е много противен: когато чета (Моис) Беньяров, тъгувам за Нешо Бончев.“

ската между Горки и Петко Тодоров — рече той при един от нашите разговори. — Бях приятно изненадан, че Горки прапи една оценка на д-р Кръстев, която отговаря на моята. Не ще премълча — това подразни моята гордост.“ Доколкото можех да доловя от някои полупризнания обаче, Радев съжаляваше за прекалено острия тон на статията си, като го отдаваше на неизбежното в такъв случай полемично увлечение, предизвикано от не по-малко острия тон на критиките в списание „Мисъл“. Или, нека се изрази афористично, съжаляваше не за писаното, а за пропуснатото. А то се отнасяше до общокултурната дейност на Кръстев, която в този момент беше останала вън от неговия поглед.

— Д-р Кръстев — каза Радев при друг случай — е първият у нас, който се посвети на литературната критика и по този начин я превърна от случайна проява на любители и некомпетентни хора в своя жизнена съдба. Отзивчив по характер, той беше открит за духовните домогвания на времето. Усвлията му бяха насочени към извеждането на българската литература от нейната етнографска затвореност към идеи и образи с по-общочовешко значение. Времето отрече неговите естетически схващания, но приносът му за българската култура е безспорен. В годините на нашата младост поради липса на историческа дистанция това нито можеше да се оцени както трябва, нито да се признае и изтъкне публично.

В думите на Радев обаче имаше и нещо друго, което се долавяше много ясно, без да бъде поменато.

Веднъж при нашите разговори около „Погледите“ ми хрумна да го попитам дали беше му се случвало да има личен досег с д-р Кръстев. При този въпрос той се оживи и на лицето му цъфна усмивка. Имал само един такъв случай, не разбрах добре при какви обстоятелства, и то след излизане на крамолната статия.

— Като произнесоха името ми — рече той, — Кръстев се сепна за миг, но се овладя, без да дръпне ръката си. И до края с нищо не издаде да е огорчен или разсърден. Какво му е коствало това — сам си е знаел. Така може да постъпи само силният човек, извисен над дребнамото самолюбие.

Радев произнесе всичко това с нескривано чувство на уважение. Явно беше, че той ценеше не само културното значение на Кръстев, а и неговата личност, етиката му като човек и писател. И мисля, че това беше емоционалният гласък да напомня за някога премълчаните му заслуги. Както биваше обикновено и тук се проявяваше неговата трайна склонност да свидетелствува с намерение мнението му да остави някаква дупка в утрешния ден. И ми се струва, че ако му се беше отдал случай, не би се поколебал да направи това и в писмена форма.

Такива бяха нашите разговори около „Погледите“. И да е имало други, те са били без значение и са улегнали от паметта ми.

***

Разтварям сега моя служебен бележник от онова време и виждам, че редакционната работа е била приключена и ръкописът на Симеон Радев е бил предаден в производствения отдел на издателството през есента. Но нашето книгоиздаване, както се знае, не страда от припърност и книгата след пет месеца престой само в печатницата излиза едвам през последните дни на август следната година (1965). За автора, особено за дебютанта и за натрупалия голям брой години, който няма много време пред себе си, това е обикновено период на трепетно очакване. Но за Радев общото правило не важеше със същата сила. И ако не проявяваше нетърпение, причината за това бяха не толкова неговият стремеж да се постави поне външно над условностите, колкото и някои странични обстоятелства.

Няколко съмнение, и Радев се радваше, че ще види своя книга: не можем да се доверим на твърдението му, че нямал литературни амбиции. Но понеже беше минал през една травма, която, макар вече и без основа, продължаваше да дава своите душевни метастази, за него самото включване в издателския план означаваше вдигане на предполагаемата бариера и беше едва ли не по-важно от самото излизане на книгата му. Аз обаче отивам и по-нататък — да мисля, че в случая поради особено стечение на обстоятелствата самото забавяне донякъде беше оказало благотворно въздействие. Имам предвид, че то даде възможност междувременно няколко от неговите статии, написани специално за „Погледите“, да се появят в периодичния печат. Това озвучи името му и го представи като писател не само от вчерашния, а и от днешния ден. Колкото и незначителна на пръв поглед, възстановената връзка с читателите на свой ред беше повлияла укрепително на неговото съзнание и той спокойно можеше да чака.

Имах възможност да наблюдавам това, което Радев се стараше да затая, когато започнаха да се получават шпалтите от неговата книга.

По начало грижите на редактора приключват с предаване на ръкописа в производството. Обаче за някои книги, които представляваха по-особен интерес, аз не се задоволявах с установената практика — проследявах ги във всички етапи. Така постъпих и с „Погледите“. Какъв е резултатът от моята намеса, не мога да кажа, а в случая не е и важно. Важното е, че за някои имена и дати се наложи да се обърна повторно към Радев. Така той беше въвлечен в работата и в продължение на две или три седмици, докато продължи коригирането, поне през ден идваше в издателството. Идваше не да чете готовите страници, защото зрението отдавна вече му беше изневерило, а по-скоро да ги опипва с поглед. Спомням си какво удоволствие му доставяше да следи как се раждаше неговата книга. И мога да свидетелствувам, че не бях го виждал така вътрешно обрадван, както през онези пролет на 1965 година.

За беда една досадна интермедия, предизвикана не без негова вина, дойде да хвърли сянка на дните му тъкмо по време на радостното очакване. Говоря за скарването им с Михаил Арнаудов, за което загнах и на което неволен свидетел бях и аз.

Това скарване вече е документирано и би било неуместно да го преразказвам. Още повече, че аз не останах до края и когато свадата се разрази в лични нападки, предпочетох да се оттегля⁵. Но случаят разкрива някои отношения и прояви на характер, които отиват отгътък анекдота и не са за премълчаване.

Всичко започна при една случайна среща в библиотеката на издателството и, външно погледнато, без достатъчен повод.

Михаил Арнаудов смята за позволено едно битово-интимно обръщение към Радев, с когото не са се виждали с десетилетия — обръщение, недопустимо при официални отношения, но не и особено обидно, смекчено при това от подадена ръка. Дори и да не го приеме, при нормални условия човек може да го подмине с жест на великодушно пренебрежение или със снисходителна усмивка. Не, Симеон Радев го преценява като обида, възразява нервно и не поема ръката му. Вместо да омаловажи неадекватната постъпка с иронично подминаване, Арнаудов на свой ред се поддава на емоционален тласък и на нервността отговаря с нервност: „Вие ходите при някои хора и говорите глупости по мой адрес...“ При думата „глупости“, също неадекватна, те настръхват един срещу друг и няма сила да ги сипе. Свадата се изражда в лични нападки. След това ще се разделят настръхнали, по-късно ще съжаляват за станалото, но не само няма да се срещнат, а няма и да си простят докрай с една непримиримост, която някои жестове на захъбяло извисяване не успяват да заличат.

Лесно е да се разбере, че тази свада не по духовния им и обществен ранг не можеше да бъде случайна. Тя е била подготвена от дълго време и е тлеела като стара рана, за да се разрази неочаквано при най-малкия външен повод. Казвам неочаквано, защото не е известно да са имали житейски търкания или да са водели някакви престрелки в печата. А щом е така, причините трябва да са търсят на друга плоскост. Каго начало аз ги намирам в мъчяливите несъгласия на двамата към изследваните от тях въпроси на историята и литературата, подсилени по-късно от различните начини на взаимни оценки и недооценки, при които в крайна сметка стълкновениеето на характери имаше своя важен, ако не и решаващ дял.

Споменах какво заявяваше Радев — че водел война само с професорите. Той казваше това, когато ставаше дума за университетската и академична историография. Макар и косвено обаче, то се отнасяше и до някои истории на литературата като Михаил Арнаудов, с които го разделяха методологически различия и липса на духовен афинитет. Историк и публицист с полемична нагласа и белетристична склонност, у когото всичко минаваше през преживяването, често възпирано от външни обстоятелства, Симеон Радев досъщ като своя приятел Александър Балабанов се отнасяше насмешливо към хладната кабинетна систематика на позитивиста Арнаудов, макар в някои неща и сам да беше систематик. Той преценяваше книгите му като сухи и дребно многословни, лишени от авторско присъствие, в които изобилнието от фактология изтласква на заден план, а и съвсем заличава процесите. Оттам и задочните му стрели срещу тези книги: „словесна инфлация“, „литературна конфекция“, „книжни наводнения“ и други

⁵ Вж. спомена на Елена Огнянова в сборника „Александър Балабанов, Симеон Радев в спомените на съвременниците си“. С., 1986, с. 396 и сл.

Казях, че останах на свадата до момента на личните нападки. Ето последните реплики, които чух: Радев — с пренебрежително-ироничен тон: Коя е вашата книга?

Арнаудов: Аз имам много книги.

Радев: Не, не, коя е вашата книга?

Както казвам по-нататък, противоречията между двамата покрай другото почиват и на литературна основа. Тъкмо това потвърждават приведените реплики. Затуй трябва да се съжалява, че неизвестно по какви съображения те са отстранени от спомена на Огнянова.

такива, които не бяха произнасяни, за да останат тайна. Но те не бяха всичко. Подразнен от изтърването вкъщи изказване на Арнаулов, схванато като укор, че дипломацията му беше попречила да се осъществи като историк и писател, Радев, който посрещаше със скрита болка такова напомняне, поддавайки се на слабост, беше си позволил и една лична нападка. Негово е поменатото вече афористично ухапване, изказано на няколко места, за да стигне до адресата — че Михаил Арнаулов бил открил политиката на шестдесет години и жената — на осемдесет. При така създадените отношения само чудото можеше да предотврати скандала. Но чудото не стана.

Наскоро след неприятната случка, когато работата по коригирането на „Погледите“ беше приключена, срещнах Радев на улица „Раковски“ пред унгарския ресторант. В първия момент той се сепна, после направи жест като при щастлива среща и ме помолни да го придружа. И аз тръгнах. Започнах с това какво работи. Какво друго можел да работи — продължавал да диктува политическите си мемоари. И както правеше често, започна да разказва едно-друго от онова, което занимаваше съзнанието му. Аз слушах внимателно и дебних момента, кога ще замълчи, за да подема онова, което ме гложеше. И при първия случай се намесих.

— Господин Радев — рекох, — научих подробности около вашето скарване с професор Арнаулов. Изненадан съм. Вие сте улегнали хора, на една възраст, при това в миналото от една политическа партия, а такова нахвърляне един срещу друг. Човек би помислил, че сте стари врагове.

Радев трепна, като да беше издебнат от засада, но бърже се овладя и неочаквано се спря на тротоара.

— Борис Делчев! — обърна се той към мене с малко повелителен тон, сякаш искаше да ме смъмри, зад който не беше трудно да се долови усилието за оправдане. — Като дипломат мълях трийсет години в интерес на България. От Девети септември насам други двацет години мълча, защото съм дал дума да бъда лоялен към вашия режим. След петдесет години мълча неням ли право най-подир и аз да избухна веднъж?

При тези думи маската на строгост се стопи. Той ме погледна хитро и със стена усмивка попита: — Е, как намирате това? Не е ли казано по французи?

Явно беше, с този въпрос искаше да отклони вниманието ми от неприятната тема.

— Да, твърде французи прозвуча — отвърнах аз.

И на близкия ъгъл се разделихме.

Няколко месеца след това „Погледите“ излязоха от печат. Радев посрещна книгата така, както и очаквах — със съдържана радост. И още с получаване на първите екземпляри ни покани у дома си на почерпка. Като да бяхме на малък семеен празник, за първи път на наш разговор присъствуваше и госпожа Радева. И когато от „събитието“, което ни беше събрало, свърнахме към техния някогашен престой във Вашингтон, тя разказа как Пол Клодел, тогава посланик на Франция в Щатите, с когото били в близки отношения, искал да я спечели за католицизма. Радев взе повод от това да разкаже някои интересни примери за *религиозна измяна* между другото и от нашата история. Примерите са избледнели от времето, но запомних една характерна негова фраза — една от десетките, които се забиват в паметта като гвозден — толкова изразителна, колкото и лаконична. „Клодел — рече той — беше добър католик и лош християнин.“ И накрая изказа пожелание в някой от близките дни „да ознаменуваме събитието“ с една обща снимка. „Шегува се“ — помислих си, понеже познавах чувството му за ирония и склонността му да поласкае събеседника, към когото е разположен.

Преди да си тръгнем, получихме от Радев по един авторски екземпляр от „Погледите“. Вкъщи разтворих книгата и прочетох този дарствен надпис:

„На Борис Делчев — за бдителните му грижи тази книга да излезе безупречна във всяко отношение и за неговите винаги на място внушения при разглеждането ѝ.“

Дали грижите ми са били достатъчно бдителни, за да излезе книгата безупречна — това е доста спорно. И дали внушенията ми са били винаги на място — и то е под въпрос. Същественото е, че става дума за *внушения при разглеждане* на книгата — внушения не на редактор, а по-скоро на читател, както вече беше изтъкнато.

Противно на моите предположения, Радев не беше се отказал от „ознаменуването“. Два дни по-късно по негово настояване ние се намерихме във фото „Луна“. Този път той беше изпаднал в обичайния си словесен запой и ние трябваше още веднъж да се любиме на неговите живописни монолози. А когато Пенчо Балкански ни кадроса, той се усмихна и с издевателска ирония рече: „След като поработихме за своето безсмъртие, сега вече можем да помислим и за земните си грижи.“ Случаят наистина не заслужаваше ни-

що повече от една снизходителна усмивка. Напомням го единствено, защото сочи нещо съществено от характера на Радев: неговото отношение към документа и чувството му за история и в дребното.

„Погледите“ имаха, разбира се, и своя епilog. Това бяха отзивите на критиката.

Както всеки автор и Радев чакаше положителна оценка за своята книга. И ако е могъл да се уповава донякъде на читателите, знам, че критиката го поставяше пред известна несигурност. Затова беше приятно изненадан от единодушно утвърдителните отзиви, които се появиха в печата. И което е интересно, а може да се стори донякъде и странно, особено доволен беше, че се изтъква реалистичния подход в неговите статии. Естествено той не разбираше реализма в ограничителния смисъл на думата — като единствен правилни начин за художествено претворяване. Почитател на Верлен и духовно близък на българските символисти, той беше открит за всяко пълноценно изкуство, без да се интересува от формалната му класификация. Той пише, че на младини е минал през влиянието на Льоменгър, а и по-късно, освободен от него, продължава да ратува за една критика на преживяването, но не спира там. И — знаем вече — не отделише изкуството от социалната му обусловеност. Както в предпочитанията, така и в преценките си на художествените явления той вземаше за изходно начало жизнената правда във всякакви нормативни предписания. Затова се смяташе реалист и за него беше морално удовлетворение да го смятат за такъв. А тъкмо този подход придава стойност на критическото му дело и продължава да го прави деен фактор и в наше време. И Радев беше щастлив да види в края на живота си, че това дело се преценява като влог в нашата национална култура.

* * *

Не помня да сме разговаряли специално, но някак само по себе си се разбираше, че след излизането на „Погледите“ трябваше да помислим за дълго премълчаваната книга на Радев — „Ранни спомени“. Думите „търпеливо чака да види бял свят“, с които се съобщаваше за нея, сигурно означаваша не само, че вече беше настъпило време да се говори за Македония, а съдържаша и деликатно напомняне да бъде потърсена. Изтъкнах вече, че Радев не обичаше да се натрапва, а предпочиташе да се направи необходим и да остави на други почина за неговите работи. Но след излизането на „Погледите“ той изчезна за доста продължително време. И едвам в средата на ноември ми се обади с писмо от Баня по повод на един мой спомен за Елин Пелин, поместен в „Литературен фронт“.

Думата ми е за друго, но се налага да кажа нещо характерно за Радев, за което досега не съм намерил повод.

Радев имаше навика, по всичко изглежда подсилен от дипломатическата му практика, да поласкае човека, за да го зарадва и да му стане приятен. Това не беше трудно да се забележи и, ако е необходимо, в състояние съм да съставя добра колекция от примери. Някои от тях бих взел и от собствените му признания. „Аз огорчавах Кирил Христов — пише той на едно място, — като му казвах истината, но понякога цехер раните му с някои похвали, умишлено преувеличени.“ Така и с писмото му до мене — същото преувеличение, без да е било нужно да цери рани. Неудобно ми е, пък и намирам за излишно да се спирам на този документ. Ще приведа за пример само последното изречение от него⁶. „Писаното за Елин Пелин тече като от извор“ — заключава Радев. Аз си знам как тече и на каква цена. Дори да бях лековерен, тези думи пак не сяха да ме подвеждат, защото вече ги бях срещал в „Погледите“, отправени на друг адрес. Там те са много на място и се отнасят до Александър Балабанов, чито темпераментно и чевърсто перо (currante calamo) е добре известно. Преценявайки ги в случая като готова формула на светска любезност, аз бях поласкан не от суперлативите, а от един реален факт — че Радев беше прочел мой текст и си беше дал труд да ми се обади. Това внимание ми стигаше.

Но нека затворя скобите.

След завръщането си, в последните дни на ноември, Радев ни споходи отново. Уж беше на почивка, а имаше болен вид. Опита се да сподели нещо около престоя си в Баня, но го налегна неразположение и си тръгна, без да стане разговор. Последва дълго мълчание — нито идваше, нито се обаждаше. Отначало отдавах това на настъпилите зимни студове, трудно поносими от възрастните хора, после се разбира, че бил болен. За човек на неговата възраст и с неговата страст за общуване, такова скъсване с външния свят не навеждаше на добри мисли. Но ето че в края на април следната година (отблязал съм и точната

⁶ Въпросното писмо във факсимиле е публикувано в свитъка „Борис Делчев. Био-библиография“, издание на Окръжна библиотека „Никола Фурнаджиев“ в Пазарджик, 1986, с. 12.

тата), когато лошите опасения можеха да изглеждат най-правдоподобни, Симеон Радев един ден неочаквано пристигна в издателството. И което ме изненада — в по-добър вид и по-оживен отпреди въпреки видимите следи от прекараното боледуване.

Не помня добре, но мисля, че този ден се реших да му заговоря за издаването на неговите „Рани спомени“. Изглежда, че съм бил насърчен от доброто му състояние, което лесно е предразполагало към действителност. Потвърждение на това виждам в последвалия тогава разговор около неговия начин на писане — разговор, породен очевидно от конкретно възникнал въпрос. Пък и друго, от този ден нататък виждам да сме говорили на практическа основа за неговия ръкопис.

Още със сядането си Радев беше започнал да се оплаква. През есента отишъл на почивка в Баня с намерение да закрепи здравето си, но очакванията му не се оправдали. Наистина условията в Дома на журналистите били добри, дори много добри, но поради икономичното отопление не било по-одгържано както трябва и се простудил. Като се върнал у дома си, получил възпаление на простатната жлеза и останал на легло цели три месеца. Но с няколко серии специални инжекции негов познат лекар успял да го вдигне на крака. И сега се чувствувал добре.

При тези окуражаващи думи настъпи кратка пауза, последвана от въпроси и отговори в двете посоки. И незабелязано разговорът мина на литературна тема, в центъра на която се оказа самият Радев.

— И аз като повечето публицисти — рече той, подет внезапно от вълната — започнах с литературни прегрешения. Още лицеист направих опит да пиша белетристика. В моите спомени доста подробно се спирам на този въпрос. Но скоро разбрах, че не там е моето призвание и се отказах. За художествената литература е необходима творческа фантазия, от каквато природата ме е лишила. Аз съм в конкретното: мога да опиша нещо, което съм видял или ми е разказано, не да измислям. И това ме тласна към историята и публицистиката.

Казах, че изкушенията по художествената литература обикновено са по-дълготрайни и неговият отказ трябва да се смята за щастлив.

— Аз също не скъсах отведнъж с илюзиите — рече Радев и разказа нещо интересно, което чувах за първи път.

Някъде към 1911 година, когато и вторият том на „Строителите“ е вече в ръцете на читателя, той се заема да напише пиеса. И тутакси произнесе едно заглавие, което лесно не се забравя — „Летен порой“. Покрай приятелите му, които били посветени в неговото начинание, случаят станал известен. И някои журналисти избързали да съобщят в печата, че пиесата била приета от театъра и вече се изучавала. Наложило се да излезе във вестник „Воля“ с опровержение на слуховете. После я прочел отново, не останал доволен и изгорил ръкописа.

— Бях се потрудил — заключи той — и откъм език пиесата ми не беше лоша. Въпрос е дали говорът на действащите лица беше индивидуализиран. Знаете, че драмата не търси авторски привнесания. Не намирах обаче да съм постигнал действие, а без действие какъв театър? И това ме подтикна към крайната стъпка. Така пороят дойде и отнесе завинаги намеренията ми да създавам художествени образи.

Не се стърпях и възразих, че това е само относително вярно. Казах, че в добрата историческа и мемоарна литература на документална основа също се очертават образи — понякога не по-малко ярки от изградените на фикция. Някои от тези например, които намираме в книгите му, със своя лаконизъм и графическа яркост могат да изтръгнат завистта на не един белетрист.

— И човек се чуди — гласеше обръщението ми накрая — как успявате да обедините в стилово единство епическия повествователен похват с така силно изразената склонност към елиптичен начин на израз, характерен по-скоро за поезията.

— Всичко започва с това, дали носиш нещо у себе си — поде Радев. — Оттук нататък са усилията и школата.

И след кратко замълчаване, като да търсеше мисълта си, продължи:

— Преди няколко дни един ваш колега пожела да ме види и ми зададе някои въпроси около работата ми като човек на перото. Казвал съм на вас, казах и на него: много дължа на моите френски учители и на французите изобщо. От историците специално — на Мишле. По създаден навик от лица и днес заема ли се да пиша нещо, най-напред си правя план на френски език. Необходимо ми е да добия представа за цялото и да го уравниеса композиционно. Особено внимание отделям на това — как да завърша. Краят трябва да е нещо като заключителен акорд — да връща към цялото и да се запечата в съзнанието на читателя.

Обърнах внимание, че Елин Пелин поддържаше същото. При разказа най-важното, пък и най-трудното било не как да започнеш, а как да завършиш: като тръгнеш, да знаеш къде отиваш.

— А как е при вас, господин Радев, срещате ли трудност при започването?

— Не, започвам лесно.

И на свой ред с въпрос се върна към темата си.

— Прави ли ви впечатление, че в моите ранни работи се забелязва *une certaine recherche de l'élé-gance*?* Това също идва от французите. У мене този стремеж беше съгъствуван от усилото да постигна словесен блясък. Тук си беше казало думата влиянието на Юго. И като всеки неопитен понякога злоупотребявах със словесните арабески. Това не отговаря вече на моите сегашни изисквания. Аз задържах всичко хубаво от френската култура, но сега предпочитам повече класиката и се стремя към простота. Словесното разточителство, витиеватостта и съчинителството са епидемия, нездравословна като всяка друга, и добре разбраната хигиена повелява да се избягват. В литературата няма нищо по-трайно, ни по-трудно от правдата и простотата, заредени с енергия.

Както често се случваше, Радев беше изпаднал в монолог и говореше с една стремителност, която го опияняваше. Сякаш искаше на един дъх да се освободи от несполелените мисли, натрупани в месеците на принудително уединение.

— Навремето — не спираше той — ми се отправяха укори за френското влияние върху моя език. И донякъде основателно, особено за тогавашния ми синтаксис. Но и това влияние с всичките му неприемливи крайности имаше впоследствие своята положителна страна. Френският език ми показа, че е възможен и друг словоред, различен от осветения в нашата публицистика, и ме насочи към по-голяма вътрешна свобода. Придържайки се към духа на българската мисловност, постарях се да намеря в нашия език неизползувани синтактически обрати. И ако съм успял чрез по-голяма гъвкавост да придам на речта си нещо индивидуално, то е оттам.

— Поменях за класиката — продължи Радев — и се сещам за Боало. Спомнете си неговия стих: „Qui ne sut se borner, ne sut jamais écrire“? Да, който не знае да се ограничава, никога не би могъл и да пише. Повтаряйте тази максима, тя важи особено за днешната наша литература: онова, което може да се каже в двеста страници, често нараства на петстотин.

— Да — рекох аз, — защото хонорарът зависи от обема и нараства в същата пропорция.

Радев поклати глава в знак на съгласие и не разбрах в каква връзка заговори за Жид. Чел го навремето и сега се връщал понякога към него, главно когато бил свободен от писане. И помена като пример за ясен и лаконичен стил някои от книгите му като „Имморалист“, „Пасторална симфония“ и „Подземията на Ватикана“.

Думите му оживиха спомена и аз побързах да принадя към казаното тази характерна фраза на Жид, която по време на войната бях прочел, струва ми се, във вестник „Мир“ (тя ще е от дневника му, но в изданието на „Плеяда“ не я намирам): „Там, където три реда стигат, аз не ще добавя ни един повече.“

— Чудесно казано! — възкликна Радев. И понеже словото гласка към слово, заключи вече със своя характерна фраза, която прозвуча като парадокс: — „Тъкмо тези качества на неговия стил — рече той, — които намирам за голямо достойнство, тъкмо те са беда за мене: когато чета Жид, не мога да пиша.“

— Господин Радев, вие сте ни дали повече доказателства за обратното — че имате леко перо — рекох аз. И напомних онова място от „Погледите“, където казва, че когато работел над своите „Строители“, пишел на ден по десет страници.

— Да, наистина. Извършена веднъж подготовката на онова, което имам да кажа, пиша доста леко. В случая става дума за друго — за задръжката, която ми причиняват големите образци.

И мисълта отново го гласна в друга посока.

— Поменахте за статията ми „Как замислих и написах „Строителите на съвременна България““. Интересно ми е кое в нея ви е направило впечатление и намирате за най-добро.

И понеже се забавих с отговора, мина към изповед.

— Ще ви разкрия една тайна. Знаете ли кое най-много си харесвам от всичко, което съм писал? Това е онова място в тази статия, където говоря за майка си: как следи работата ми, как се грижи за мене и как, като заспя от умора, идва да ме завие. Вие какво ще кажете?

Думите „от всичко, което съм писал“, имаха обобщителен характер и отиваха отатък въпросната статия. Да се съглася — означаваше да заменя повече или по-малко обективната преценка с неговото субективно преживяване. И отговорих малко уклончиво:

* Известен стремеж към изящество (фр.).

— Аз като читател намирам и по-хубави места.

— Не, не — започна да оспорва Радев, — това е най-доброто. Ще ми повярвате ли, че когато го четя, в очите ми напират сълзи? — И като се спря за миг, додаде: — Все едно какво ще кажете, това е най-доброто.

В този момент при нас влязоха двама от нашите външни сътрудници и Радев се надигна да си върви. Не толкова, че имаше нещо неизречено, колкото за да се смекчи чувството за внезапност, неочаквано и за самия мене закачливо се обърнах към него:

— Чухме на какво държите и какво ви е лесно при писането. Не се разбира добре какво ви е най-трудно.

— Почти същия въпрос ми зададе и младият човек, за когото споменах — рече Радев. — Какво ли? Композицията не — казах му, защото вече имам опит. Не и стилът, защото имам изработен мой стил. Най-трудно ми е съобразяването.

При тези думи всички се разсмиваме. Той ни гледа, кима лукаво и казва:

— Изглежда, че тази трудност препъва не само мене.

И си тръгна леко развеселен, както винаги, когато успяваше да намери сполучлива поанта.

Един от нас излезе след него да го съпроводи по стълбището.

***

Подготовката около издаването на „Ранни спомени“ даде възможност на Симеон Радев да прояви още веднъж характера си. Без да е изтъквана дори формално каквато и да било уважителна причина, след постигнатото съгласие аз т р я в а ш е да чакам цели четири месеца до получаване на ръкописа. При това, макар завършен като цяло, и технически, пък донякъде и от фактологическа страна, той не беше доработен. Радев си е давал сметка за това и чрез жена си ми обади, че го изпраща само за мнение по принцип: готов ли съм да го защитя и да поема редактирането му. Излишно е да казвам, че отговорът ми беше положителен. Предстоеше от наша страна да направим постъпки за извънплановото издаване на книгата и да дочакаме ръкописа в добър вид. Новините от Радев обаче бяха обезпокоителни: поне така ни увериха някои негови близки, които бяха го потърсили да го поздравят за именния му ден. За изненада, не мина много време и той дойде в издателството. Ако добре си спомням, доведе го Елена Огнянова. Видя ми се приближил и нервно изтощен, очаквах елегичен разговор. Но началото донякъде ме разколеба.

Неизвестно защо, насочи се най-напред към Александър Пеев — едно име, за което между нас никога не беше ставало дума. Разказа интересни неща за неговото родословие и за семейната му биография, изпъстрена с неочаквани обрати и колоритни подробности, някои от тях от интимно естество и не за огласяване. В онези години доста се пишеше за разузнаваческата дейност на Пеев и сигурно беше под впечатлението на нещо чуто или прочетено. Сензитивна натура, много често, особено когато нямаше причина за задръжки, Радев се поддаваше на своите преживявания и се освобождаваше от тях чрез споделяне. След този непредизвикан увод все така неочаквано той спомена нещо за детските си години в Ресен. Понеже това ставаше без повод и засягаше една от темите на неговите спомени, реших, че иска да насочи разговора към своята книга, но изпитва неудобство да пристъпи направо. Улесних го, като потвърдих онова, което бях казал по телефона — че съм я харесал и ще я предложа за издаване, стига да се направят необходимите уточнения и ръкописът да ни бъде представен в надлежната форма. Радев остана много доволен от отговора и се зарадва. Но радостта му не трая дълго. Беше ми достатъчна само една минута, за да разбере защо.

Съзнанието му било ясно и сърцето — здраво. Имал още какво да каже и могъл да го каже. Но страдал от цистит, не могъл да се успокои и да се заеме с литературна работа (да диктува). Това го осъждало на бездействие и към физическите страдания прибавяло още и морални.

И с тон на деловитост рече:

— Сега да ви кажа за какво съм дошъл.

Очаквах някакво искане във връзка с бъдещата книга. Не, оказа се нещо съвсем друго.

— Скоро ще навърша осемдесет и осем години — започна той и гласът му отново прозвуча елегично. — Време е да помисля за края. Имам към вас една молба: когато умра, вие да произнесете на държавното слово.

Можех да очаквам всичко друго, но не и това и ми бяха необходими няколко драгоценни секунди, за да попадна в тон.

— Господин Радев! — произнесох аз малко натъртено. — Нека не предизвикваме съдбата. Не се знае кой кога ще свърши земните си дни.

— Не, оставете — настоя той, — вие ще произнесете надгробното слово, обещаите ми. — И без да дочака какво ще кажа, продължи: — Имам и други две предсмъртни желания, вече не към вас. Едното е към Симеон Султанов — той да напише некролога, а другото към Елена Огнянова: тя е близка на Михаил Арнаудов, има влияние над него — да направи каквото може, той да не присъства на погребението ми.

Всичко това беше произнесено съвсем сериозно, като сакрална формула, досещ както се произнася заветелно разпореждане. Нямаше място нито да се уговарям, нито да се шегувам. Ограничих се да кажа, че една молба на Симеон Радев не може да не се вземе под внимание. Той това и чакаше. Без да се застоява както друг път, заяви, че мисията му била приключена, и си тръгна.

Разтварям сега служебния си бележник от онова време и виждам: било е събота, 1 октомври 1966 година. Към това мога вече да добавя — последното идване на Симеон Радев в издателството.

Понеже доработването, за което поменях, във от някои отделни уточнения, беше главно от техническо естество, уговорихме се с госпожа Радева да получа ръкописа обратно в непродължителен срок. Но междувременно бяха настъпили някои неблагоприятия и по нейно искане срокът трябваше да се удължи. След това Радев се беше разболял и беше откаран — отначало в санаториума над Владая, а по-късно в медицинския институт (Александровската болница). По необходимост, както ми стана известно, работата е била доведена докрай от неговия син. Оставахе ми да се чудя, а донякъде и да негодувам, че това не беше извършено по-рано. Но скоро се разбра, че причината за забавянето е била друга. Радев беше изразил желание спомените му да бъдат снабдени с един вид уводни думи: „Кога и защо написах тази книга.“ Поради състоянието му обаче чакал се е удобен момент да ги продиктува. И дали защото като историк имаше чувство за документ, или за да оневици другите, беше намерил за уместно да отбележи къде и кога беше станало това: „Болницата ВМИ — София, 10 януари 1967“. На другия ден аз получих ръкописа и изпитах радостното усещане да прочета последните две-три изречения от този текст: „Книгата написана, оставих я настрана с надежда, че ще дойде ден да излезе на бял свят. Тоя ден дойде. Шастлив съм, че го дочаках.“ Всеки, който е бил редактор, знае какво значи едно такова авторско признание и ще разбере защо казвам *радостно усещане*.

Още същия ден, изоставяйки всичко друго, пристъпих към работа. Бях улеснен от първия прочит и за една седмица успях да приключа. Както и при предишната му книга текстът не ме постави пред някакви особени затруднения: заменяйки със синоними няколко неподходящи думи, можех да го подиша за печат такъв, какъвто беше. Но ми се струваше, че краят на два пасажа от него (от първия едно, от втория две изречения) можеха да се зловидят в една съседна страна и да предизвикат възражения, които отиваха далече. Като знаех колко предпазлив беше Радев в такива случаи, реших, че трябва да го предупредя за възможните последици. Покрай това ми се щеше да му предложа и една малка поправка в заглавието: от „Най-ранни спомени“, както го беше обявил още в „Погледите“, да отпадне утежняващия суперлатив (най). Краткото „Ранни спомени“ има предимството, че не се свързва с мъчалливото обещание за друга книга и ми се виждаше по-подходящо.

Но нека се спра на онова, което ме поставяше пред въпрос.

И двата случая са от главата „Общината в Ресен и ресенските първенци“. Първият се отнася до респечеца д-р Асен Татарчев, а вторият — до някои роднини на Радев.

Като говори за д-р Татарчев, Радев казва, че заради изვენата си българска принадлежност по време на сръбското господство той бил осъден на десет години затвор. Следва едно заключително изречение, което можеше да подразни — за неговата аналогична съдба подир Втората световна война⁷.

„Като кореняци в Ресен — пише Радев по-нататък — се смятаха измежду първенците двамата вуйчовци на майка ми, Коте Павлев и Пане Павлев от семейството Мильовци. Коте Павлев беше горещ българин. Неговият син Никола Мильовски, български учител, през време на сръбското владичество никога не се съгласи да каже една сръбска дума.“ В ръкописа този пасаж съдържаше и две биографични изречения за сина на същия учител, възпитаник на университета в Загреб, изрично споменат, с добавка накрая, че бил „изменил на семейната традиция“. Това е вторият случай, който налагаше известна предпазливост⁸.

⁷ Съкратеното заключително изречение гласи: „В по-ново време правителството в Скопие също го хвърли в затвора.“

⁸ Ето точния текст на последните две изречения от въпросния пасаж: „Сия му доктор Кирил Мильовски, завършил ветеринарна медицина в Загреб, измени на семейната традиция. Чувал съм, че бил ректор на Скопския университет.“

Нека добавя, че по времето, когато „Ранни спомени“ излязоха от печат, д-р К. Мильовски беше назначен посланик на Югославия у нас.

Предупреден, че трябва да водим разговор около неговата книга, Радев беше пожелал да го посети още в първия приемен ден. Но една епидемия от грип в продължение близо на две седмици беше затворила вратите на болницата за външни лица. И аз можах да отида при него едва на 2 февруари. Хрумна ми и досада чаках, дадох да препишат една част от спомените му и я предложих на списание „Септември“. Тя беше приета и се появи в една от близките книжки на списанието.

***

По указание на домашните му намерих Радев в урологията: зала № 14, с три легла, което значи „правилно оборудван болен“. Преди мене бяха отишли да го посетят професор Николай Дилевски, преподавател в университета по руски език, и една млада жена, която се оказа негова машинописка. Приближих се до леглото му, заговорих го, но той не ме чу и като в просъница почти шепнешком попита кой съм. Вместо да произнесе името си повиших глас и го заговорих отново. Този път той ме позна и без да произнесе каквото и да било друго, започна да се оплаква.

Дошъл в института да го лекува доктор. . . (и произнесе името му), но той изобщо не се явявал. А лекуващият лекар доктор. . . (произнесе и неговото име) не му обръщаше никакво внимание. Дори при едно словесно спречкване му казал: „Какво да правя с вашата пикоч, да я изпия ли?“

Аз, разбира се, знам за претрупаността на лекарите и какво е медицинското обслужване; имам представа за нервното изтощение, пък и за капризите на известна категория болни. И се старая да го успокоя.

— Господин Радев, учтивостта е дефицитен артикул. Държавата не разполага с необходимите чужди денизи, за да внесе от чужбина. Нищо не може да се направи.

Под влияние на болестта Радев бе загубил чувството си за хумор, не пое шегата (а може и да не беше ме чул) и продължи да се оплаква. Да замълча — не биваше. И отново правя опит да го успокоя.

— Безсилен съм да променя нещата — рекох. — Мога да направя само едно: да заклеймя виновниците. Довечера, като се прибера, ще опиша случая в моя дневник, та един ден да се види какво са правили с вас.

Другите посетители слушат и се заливат от смях.

При тези думи Радев се оживи.

— Обещавате ли?

— Обещавам.

Той мълкна за момент и аз намерих пролука между думите му, за да кажа, че бях отишъл покрай другото и във връзка с неговата книга. А той като че ли това и чакаше. Но вместо към практическия въпрос, зави в друга посока.

— Борис Делчев, харесва ли ви последната сцена: как напускам Цариград? — попита той.

И без да дочака отговор, започна да я преразказва. Преразказва, но без никакви запъвания, като да четете: как параходът напуска Босфора на заход слънце сред феерия от багри, пътниците са излезли на палубата да съзерцават перспективата на брега, а той, довчеращият лицеист, не се интересува от онова, което го заобикаля — цялото му същество е обзето от мисълта за България.

При това връщане назад Симеон Радев изпада в някакво лирическо опиянение. Говори и по бузите му текат два реда сълзи. Накрая се задавя, почти хълца от вълнение и младата жена се приближава да го избърше.

Настъпва малка пауза. След това, видимо успокоен, той се насочва към други спомени. И разказва минавайки от съкровеното към забавното (понякога и то може да крие драма)—как през 1916 година, тогава наш пълномощен министър в Букурещ, му съобщават, че Румъния обявява война на България.

— Една нощ пазачът на легацията ме буди: „Господин министре, търсят ви от румънското външно министерство.“ Бях изненадан. „Нека се обадят утре“ — рекох му. „Не, било нещо важно.“ „Добре, да почакай докато да се облека.“ И това не могло — работата не търпяла отлагане. Нямах как да се прави — заключи той. — Както бях по пижама, приех и изслушах пратениците на министерството, пристигнали в легацията с фрак и цилиндър.

От този момент нататък той няма повече място в Румъния. Но Дунав е вече бойна линия и България, макар само на седемдесет километра, е станала недостъпна. Пътят за София е дълъг: през Яш, Русия, Стокхолм, Германия. И Радев, поразвеселен от спомена, разказва какво му се случило на първата руска гара.

При спиране на влака чува мъжки глас:

— Къде е негово превъзходителство българският пълномощен министър?

— Какво превъзходителство — обажда се друг, — той е пленник.

— Пленник, но все пак превъзходителство.

И същите две лица влизат да проверят документите му. Той им предлага да пият по една ракия, но те му отказват: нямали право.

При тези думи се намесва Николай Дилевски и потвърждава, че по време на Първата световна война в Русия продажбата и консумацията на алкохол били забранени (наверно за служебните лица).

— Какво говорите, господа? — обърнал се Радев към изпълнителните служители. — Тук вие сте на българска територия. Тук важат българските закони.

И двамата служители останали, възползували се от любезността на домакина и се понапили. След това, когато да си тръгнат, единият от тях се обърнал към другия:

— Ваня, сега да се върнем в нашата трезва Русия да прием чай.

И си отишли.

Макар болен и слаб, подет от спомена, Симеон Радев беше изпаднал в словесен унес, както в щастливите си часове. Сякаш това беше друг човек, не страдащият, когато заварих в полусънно състояние. Оставих го да говори (това беше неговият начин да се осъществява) и изчаках, докато му надвие умората. Едвам когато млъкна, пристъпих към моята мисия. Той ме изслуша с разсеяно внимание и накрая със задъхване рече:

— Тези неща наистина могат да предизвикат раздразнение. Отстранете ги. А на заглавието не дръжа, предоставям на вас.

След това се обърна към другите посетители, като сочеше към мене:

— На този човек дължа много.

На тръгване той отново изпадна в депресивно състояние, потекоха му сълзи и понечи да ме целува. Няколко дни след това „Рани спомени“ бяха предадени в производството.

Не беше трудно да се разбере, че Радев не щеше да дочака излизането на книгата си. И понеже с домашните му открито се говореше по този въпрос, без да е в редакторските задължения, сметнах за свой дълг да им дам един практически съвет: срещу пълномощно от болния да получат законната една трета от хонорара, който щеше да им спести неизбежните материални затруднения. Иначе, при евентуална смърт на автора, дължимата сума става наследствена маса, обременена с големи данъци. Подготовката беше извършена и госпожа Радева получи за подписване необходимото пълномощно. На другия ден (сряда, 15 февруари) ми се обади по телефона:

— Симеон е в тежко състояние, не успяхме да получим подпис.

На следващата сутрин ново позвъняване, вече вкъщи, за да ми обадят, че през нощта беше настъпил краят.

Не оставаше друго, освен да помислим за „завещанието“ на Радев. И то беше изпълнено точно така, както беше пожелал.⁹

Помня много добре онзи мразовит февруарски ден, побрал като във фокус всичката суровост на зимата. В определен час бях вече на Орландовските гробища. Малко подир мене пристигнаха някои колеги, които не бяха пожелали да присъствуват на опелото в църквата. Двама от тях дойдоха с венец от Съюза на писателите — единствената обществена организация, която беше удостоила с последна почит покойния. Поради удължаване на верския ритуал наложи се цял час да чакаме катафалката, а неизвестно по какви причини обещанието за автобус остана неизпълнено. Това беше погрешно на мнозина да се придвижат към гробищата. И стана така, че трябваше да произнеса надгробното слово пред десетина-двайсет души, почти изключително писатели от младото поколение, които не бяха се побояли от разстоянието и студа.

Това слово, което по-късно се появи в списание „Пламяк“, завършваше с тези думи: „... Макар да идеше от една друга епоха, Симеон Радев беше посрещнат със съчувствие и разбиране от новото поколение. Делото на писателя, историка и мемоариста е живо и бих добавил, че утре то ще бъде по-живо от днес. Наближава денят, когато това дело ще намери докрай своето заслужено място в нашата национална култура и то ще бъде едно второ, вече посмъртно раждане на Симеон Радев, акт на историческа справедливост, която не подминава никого и чиято дума е неотменна.“ Към казаното някога мога да добавя,

⁹ Освен семейния некролог бяха издадени още три: от приятелите му, както беше пожелал, от издателство „Български писател“ и от Съюза на българските писатели.

че това второ раждане вече е факт. То се потвърждава от непрекъснато растящият интерес към личността и делото на Радев, от това, че една книга като „Ранни спомени“ в непродължително време беше преиздадена и че знаменитите „Строители на съвременна България“ можаха да видят отново бял свят в един за нашата страна необикновен тираж и да изчезнат от лавиците на нашите книжарници не за дни, а за часове. Нищо по-красноречиво от това“.

* * *

В една среща, когато беше в състояние да говори по-спокойно за непредотвратимото, госпожа Радева ми каза какви са били последните думи на умирацията: „Дадох ли нещо на България?“ Какво му е отговорила — не попитах. В онзи момент навярно и сама не е могла да предвиди онова, което последва. А доколкото знам, тя не доживя да чуе едно друго свидетелство от по-висока морална категория, дошло като отговор от по-късно разчетени страници на нашата близка история. Говоря за това признание на героя от съпротивата Петър Ангелов, последния разстрелян на гарнизонното стрелбище: „... Историята на Симеон Радев изучавах най-подробно. Така обикнах народа и родината.“¹⁰

Думи, издълбани сякаш на камък!

Ако Симеон Радев беше доживял да чуе това признание, нямаше да има сила да възпре сълзите му. Но това щяха да бъдат сълзи на радост.

¹⁰ Николай Христов. Гарнизонното стрелбище. — Септември, 1983, кн. 6, с. 59.